

منظومه‌ی «اسرارالولایه» راز شیرازی: حماسه‌ای دینی عرفانی

چکیده

منظومه‌ی *اسرارالولایه* از آثار میرزا ابوالقاسم راز شیرازی، عارف شیعی قرن سیزدهم هجری قمری است. پژوهش حاضر که به شیوه‌ی توصیفی تحلیلی و با کمک منابع کتابخانه‌ای و مراجعه به چهار نسخه‌ی خطی و یک نسخه‌ی چاپ‌سنگی انجام شده، به معرفی شاعر، شالوده‌ی اندیشگانی او و ویژگی‌های منظومه‌ی *اسرارالولایه* می‌پردازد. از نظر ساختاری، *اسرارالولایه* شامل سه بخش است. متن در بخش میانی، با پرداختن به نبردهای حضرت علی (ع) و کرامت‌های ایشان در زمره‌ی حماسه‌ی دینی قلمداد می‌شود. اما در بخش ابتدایی و پایانی، متن آشکارا بر مباحث عمیق عرفانی متمرکز است. آنچه باعث انسجام ساختار این اثر و ارتباط سه بخش آن با یکدیگر می‌شود، مفهوم ولایت است. راز شیرازی در ابتدا و انتهای اثر به باطن ولی و در میانه‌ی آن به ظاهر او پرداخته است. بدین ترتیب، او با جایگزین کردن مفهوم ابرانسان یا قهرمان با مفهوم ولی، دو ویژگی مهم به *اسرارالولایه* بخشیده است: ۱. این مثنوی را با ساختاری منسجم در مرز میان حماسه‌ی دینی و حماسه‌ی عرفانی قرار داده است. ۲. با جداکردن (نسبی) مباحث عرفانی و حماسی از یکدیگر، هوشمندانه دو وجه ظاهر و باطن ولی را در ساختار اثر گنجانده است و به مخاطب عرضه می‌کند.

واژه‌های کلیدی: راز شیرازی، *اسرارالولایه*، حماسه‌ی دینی، حماسه‌ی عرفانی، ولایت.

۱. مقدمه

ادبیات فارسی بازتابِ روشنی از فرهنگ، تاریخ و اندیشه‌های ایرانی است. پایه و مایه‌ی این ادبیات، متون نظم و نثری است که شاعران و نویسندگان ایرانی طی بیش از هزار سالی که از عمر آن سپری شده است، به وجود آورده‌اند. در این میان اندیشه‌ها و اعتقادات دینی از گذشته‌های دور یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های سرودن شعر نزد شاعران ایرانی بوده است. این اندیشه‌ها در طول تاریخ ادب فارسی موجب پدیدارشدن منظومه‌های دینی فراوانی چه در قالب بیان کشف و کرامات عرفانی و چه در قالب حماسه‌های دینی شده است. موضوع بسیاری از این منظومه‌ها حول محور شخصیت و زندگی یک یا چند تن از بزرگان دین شکل گرفته است که در این میان می‌توان به منظومه‌هایی در باب زندگی و شخصیت پیامبر اسلام (ص)، امام علی (ع)، امام حسین (ع) و حضرت حمزه (ع) هم‌چون *علی‌نامه* اثر ربیع، *خاوران‌نامه* اثر ابن حسام خوسفی، *شاهنامه‌ی حیرتی* از ملّا حیرتی تونی و *خداوندنامه* اثر فتحعلی خان صبا اشاره کرد. در میان این منظومه‌های دینی، زندگانی امام علی (ع) و ابعاد گوناگون شخصیت ایشان جایگاه ممتاز و ویژه‌ای دارد؛ از طرفی حیات سرشار از رشادت و سلحشوری و جنگ‌های متعدد ایشان دست‌مایه مناسبی برای سرایش منظومه‌های حماسی و از طرفی دیگر حالات و مقامات عالی معنوی و کشف و کرامات ایشان سرچشمه‌ای جوشان برای خلق منظومه‌های عرفانی بوده است. یکی از کسانی که به سرودن مثنوی در منقبت امام علی (ع) پرداخته، راز شیرازی بوده است.

۱.۱. راز شیرازی

میرزا ابوالقاسم حسینی شریفی ذهبی، معروف به «میرزا بابا» و متخلص به «راز»، حکیم و عارف برجسته‌ی قرن سیزدهم و سی و پنجمین قطب سلسله ذهبیه است. وی در سال ۱۲۱۵ (ه.ق) در شیراز متولد شد. پدر او، میرزا عبدالنّبی، سی و چهارمین قطب سلسله ذهبیه و مادرش، فاطمه، دختر آقامحمدهاشم شیرازی است. آقامحمدهاشم نیز سی و سومین قطب همین سلسله بوده است.

میرزا بابا بیست سال از عمر خود را در شیراز به تحصیل علوم مختلف گذراند و پس از آن به سیر و سلوک و علوم باطنی رو آورد؛ چنان که خود می‌گوید: «بیست سال پس از فنون و علوم و رسوم به جذبۀ الهی... و سی سال دیگر بعد از آن تا حال که عمرم به هفتاد رسیده است... سلوک کرده‌ام...» (راز شیرازی، ۱۳۱۰: ۶۰۳). او تمام دوران تحصیلات و ریاضت سلوکی خود را در شیراز گذرانده است. از استادان میرزا ابوالقاسم می‌توان به حاج محمدحسن قزوینی، مجتهد در فقه و تفسیر و اصول، مولانا احمد یزدی در حکمت و فلسفه و ملّا علی نوری اصفهانی در حکمت متعالیه صدرایی اشاره کرد.

راز شیرازی چنان که خود می‌گوید از کودکی اشتیاق بسیاری به علوم باطنی و عرفانی داشته است. از استادان او در سلوک و عرفان که همگی از مشایخ و بزرگان سلسله ذهبیه به شمار می‌روند، می‌توان به ملّا علی سمنانی ملقب به انوار، میرابراهیم خوش‌نویس، میرابوالخیر، میرزا ابوالقاسم، میرمحمد مسیح و آقامحمد درویش کازرونی اشاره کرد. راز شیرازی در نهایت به

شاگردی پدر خویش، میرزا عبدالنّبی می‌رسد و به راهنمایی او مراحل سیر و سلوک و ریاضت را طی می‌کند و بدین ترتیب پدرش، استاد و پیر اصلی وی می‌شود چنان‌که در کتاب *قوائم الأنوار و طوابع الأسرار* از پدر چنین یاد می‌کند: «أما کرامات جناب سلطان‌الاولیاء، پدر شریعت و پیر طریقت این فقیر، میرزا عبدالنّبی والد ماجد خود...» (راز شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۳ مقدمه). او در طول حیات خود شاگردان زیادی از شیراز و شهرهای دیگر تربیت کرده که نام بیست و هشت نفر از آنان در مقدمه کتاب *کوثرنامه* آمده است و از آن جمله می‌توان به میرزا عبدالکریم ریاض‌الدین زنجانی، حسام‌العلماء شیخ محمدحسن رشتی دانش، محمدعلی معمارالفقراء و آقامیرزا سیدرضی اشاره کرد (همان).

راز شیرازی در زمان زندگانی خود دوران حکومت فتحعلی‌شاه قاجار، محمد شاه و ناصرالدین شاه قاجار را درک کرده؛ اما با آن‌ها و دیگر اهل قدرت ارتباطی نداشته و تنها منصب او تولیت بقعه مبارکه حضرت شاه‌چراغ (ع) بوده‌اس. وی در اوایل سال ۱۲۸۶ (ه.ق) در راه بازگشت از سفر مشهد به شیراز بر اثر ابتلا به بیماری وبا در مورچه‌خورت اصفهان فوت می‌کند. پیکرش را به مشهد انتقال می‌دهند و در یکی از رواق‌های آستان قدس رضوی به خاک می‌سپارند (همان: ۲۹).

از میرزا بابا پنجاه و دو اثر باقی مانده که از آن‌ها دوازده اثر به نثر فارسی همچون رساله‌های *مسالك*، *مرصادالعباد* و تفسیر *آیات‌الولایه*، بیست و پنج اثر به نثر عربی چون رساله‌های *فتوتیه*، *فقریه* و *منامیه* و هشت اثر در قالب نظم فارسی همچون *مرآت‌العارفین*، *مناسک‌العاشقین* و *مشارب‌العارفین* و *دیوان اشعار* (کوثرنامه) است.

یکی از مهمترین بن‌مایه‌های عرفانی آثار او، «ولایت»^۱ است. راز شیرازی در تمام آثارش در تحلیل و تفسیر خویش از ولایت مطلقه، هم از آیات الهی و هم از احادیث معصومین (ع) مدد می‌گیرد و این دو منبع را به وسیله گزاره‌های عقلانی تبیین می‌کند. ساختار منظوم و محدودیت‌های شعری مانع او از آوردن آیات و روایات نمی‌شود. راز در بسیاری از موارد، نخست متن کامل آیه و روایت را به صورت عنوان می‌آورد و سپس سخن منظوم خویش را آغاز می‌کند.

وی در تمام حیات فکری و روحانی خویش، ولایت کلیه الهیه را غالباً با دیدگاهی اخباری و نقلی شرح می‌کند و پس از شناساندن ولایت، ضمن بیان ارتباط آن با عالم تکوین و تشریح، به بیان این اعتقاد خود می‌پردازد که اهل ایمان بر اساس میزان مرابطه (ارتباط قلبی سالک با صاحب ولایت)، صاحب کمالات و مراتب عالیة انسانی می‌شوند و به برکت آن از صورت حیوانی به حقیقت انسانی بدل می‌شوند (نیری، ۱۳۹۲: ۱۵۰).

۲.۱. پیشینه‌ی پژوهش

خاوری (۱۳۹۸) در کتاب *ذهبیه تصوف علمی-آثار ادبی*، به معرفی اجمالی این اثر در یک صفحه پرداخته است. او در این کتاب تاریخ سرایش اثر، خلاصه‌ای از حوادث منظومه، تعداد ابیات، دو بیت اول و دو بیت آخر آن را آورده است. در این کتاب تعداد ابیات منظومه به اشتباه نزدیک به ده‌هزار بیت ذکر شده که با توجه به شمارشی که انجام گرفت، تعداد صحیح